

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Uit de suiker in de politiek: Het leven van de staatsman I.D. Fransen van de Putte (1822-1902)

Consten, P.J.J.

Citation

Consten, P. J. J. (2019, November 19). *Uit de suiker in de politiek: Het leven van de staatsman I.D. Fransen van de Putte (1822-1902)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/82483>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/82483>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/82483> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Consten, P.J.J.

Title: Uit de suiker in de politiek: Het leven van de staatsman I.D. Fransen van de Putte (1822-1902)

Issue Date: 2019-11-19

Hoofdstuk 1

Op weg naar Indië

Isaïc monsterde al jong aan op een koopvaardijship en hij was niet de eerste Van de Putte die dat deed. Zijn overgrootvader Justus (1732-1766) had 85 jaar eerder het spits afgebeten door op 3 oktober 1752 vanuit Rammekens, gelegen op de zuidoostpunt van Walcheren, op de *Ouwerkerk* dienst te nemen. Voor de VOC voer hij naar Indië als ‘cadet’, een stuurmansleerling in opleiding tot officier.⁵⁴ Diens zoon Johannes Adolphus van de Putte (1764-1819), de grootvader van Isaïc, beleefde, varende voor de Middelburgse kamer van de Compagnie, de nodige avonturen, zoals een achtervolging door kapers. Hij ontsnapte wonderwel maar stierf enige tijd later bij Kaap de Goede Hoop. Van de Putte leek interesse te tonen voor een eventuele afstamming van de avonturier en ontdekkings- en Tibetreiziger Samuel van de Putte (1690-1745), die al bij leven een beroemdheid was. Deze belangstelling kwam in de jaren zeventig echter niet van hemzelf maar was opgewekt door Indiëkenner en hoogleraar aan het Indisch Instituut te Leiden P.J. Veth (1814-1895).⁵⁵ Isaïc zou in eerste instantie niet in een directe lijn van hem afstammen en even later, na aanvullend onderzoek door een zekere onderwijzer Fret, toch wel. Toen de laatste versie hem ter ore kwam, deed hem dat toch veel plezier. Later genealogisch onderzoek onderbouwde deze familielijn echter niet.⁵⁶

Isaïc heeft weinig tot geen interesse getoond voor het verleden van zijn voorouders maar hij trad wel in hun maritieme voetsporen. Hoe verliep zijn jeugd in Goes en wat maakte hij mee toen hij, net als zijn vader, op jonge leeftijd naar het marine-instituut ging om een opleiding tot adelborst te volgen?⁵⁷ Na de verwijdering van het instituut nam ook hij, net als zijn (over)grootvader, dienst op een koopvaardijship en voer tien keer naar Indië. Hieronder wordt verteld waarom hij van boord ging en zijn geluk ging beproeven op Java.

Jeugd in Goes

Isaïcs vader Jan was het tweede kind en enige zoon (hij overleefde zijn beide zussen ruimschoots), uit het huwelijk van Johannes Adolphus van de Putte met Johanna Margaretha Fransen (1759-1829). Door Johanna kwam de naam Fransen in de achternaam. Jan voegde, zoals dat in die tijd vaker gebeurde, de naam van zijn moeder voor de reeds bestaande achternaam en zo noemde hij zich in het vervolg Fransen van de Putte. In 1811 ging Jan met zijn vader als dertienjarige ‘marin apprentif’ in dienst bij de marine. Zeer jong nog kwam hij kort in krijgsgevangenschap in Engeland en in 1813 was hij met zijn vader aan boord van de *Circe*, waarvoor hij later de Sint Helena medaille zou krijgen. De onderscheiding werd aan alle veteranen toegekend, die tijdens de Napoleontische oorlogen tussen 1792 en 1815 in Franse dienst hadden gevochten. Het marineleven zorgde voor afwisseling en tot op zekere hoogte voor maatschappelijke zekerheid. Jan bleef na het vertrek van de Fransen dan ook in zeedienst en werd op 26 september 1814 adelborst der tweede klasse.

Maar zijn situatie veranderde snel. Hij kwam in de huwbare leeftijd en trouwde als negentienjarige op 10 september 1818 in Middelburg met Digna Johanna Luteijn (1797-1849). Zij was een dochter van Augusta Gloudina van der Heyden Sinclair (1771-1807) en Abraham Luteijn (1765-1842), de laatste één van de reders waarvoor zijn vader in de voetsporen van de VOC naar Canton was gezeild.⁵⁸ Niet alleen haar vader zorgde voor een stevige economische en maatschappelijke

⁵⁴ Mr.Dr.J.C. Maris van Sandelingenambacht, ‘De Middelburgse Van de Puttes (II)’, *De Nederlandsche Leeuw* 10 oktober 1969, no.10, 74-89; *Nederland's patriciaat. Genealogieën van vooraanstaande geslachten* 60^e jaargang 1974, Van de Putte, 330-333.

⁵⁵ AStGR P.J. Veth aan I.D. Fransen van de Putte, 17 november 1875.

⁵⁶ P. van der Velde, ‘De Zeeuwse lijnen van P.J. Veth’, *Zeeuws Tijdschrift* 2000/ 6, 42.

⁵⁷ P.J.J. Consten, ‘Schepen van hout, mannen van ijzer’, *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 1 (2009).

⁵⁸ *Middelburgsche Courant*, 25 juni 1818.

basis. Jans aanstaande vrouw Digna stamde via haar moeder af van de notaris en latere landsbestuurder Steven Marcus van der Heyden Sinclair (1740-1807), die lid werd van de 'Provisionele Representanten van het volk van Zeeland', een orgaan dat na 1795 het algemeen gezag had in plaats van de Staten van Zeeland.⁵⁹ Jan en Digna hadden dus allebei een respectabele achtergrond. Het zal wel geen toeval geweest zijn dat ze bij elkaar gekomen of gebracht waren. Vanouds werden in de gegoede burgerlijke kringen huwelijken vaak gesloten uit familiale en geldelijke overwegingen. De familienaam moest aanspreken en er moest ook het nodige fortuin aanwezig zijn. De adelborst en de redersdochter pasten derhalve volgens de geldende conventies goed bij elkaar.⁶⁰ Het is ook zeer waarschijnlijk dat de aanstaande schoonvader zijn dochter wilde behoeden voor het onzekere leven van een zeemannsvrouw en deze stelde vermoedelijk het verlaten van de zeedienst als voorwaarde voor het huwelijk. In 1817 vroeg Jan toestemming om de marine te mogen verlaten en hij verkreeg in verband met het op handen zijnde huwelijk eervol ontslag in de rang van adelborst der eerste klasse. Hij ging nu een nieuw leven beginnen in de burgermaatschappij. Het ouderlijk huis liet hij achter zich waar hij tot dan gedurende zijn verloven bij zijn vader in Amsterdam gewoond had.⁶¹

Jan vestigde zich met zijn één jaar oudere vrouw in Goes, werd bierbrouwer en bouwde al doende zijn zaken en zijn bezit uit en kwam tot grote welstand. In 1817 kreeg hij de brouwerij 'De Fortuin' in bezit. Het is niet duidelijk of hij financiële ondersteuning uit de familie kreeg maar zeker is dat hij in 1825 genoeg liquide middelen had om ook nog een tweede, 'Het Witte Klaverblad', te kopen. De voor die tijd grote ondernemingen bestonden uit brouwputten, een gracieus woonhuis, een schuur en een stalling, een erf met een pakhuis en daarnaast nog uit een grote tuin. Hij nam ook paard, wagens, vaatwerk en alle brouwersgereedschappen over.⁶²

Jan was zakelijk zeer actief. Op 12 augustus 1825 maakte hij via de krant wereldkundig dat hij 'beste Smitskolen' in de aanbidding had. Op 2 oktober een jaar later, prees hij een door hem aangeschafte lading 'puike Guillette schaal- en meetkolen' aan die op zijn kantoor besteld konden worden.⁶³ Met enige regelmaat kocht hij de steenkool in en bood die publiekelijk te koop aan. Niet alleen verscheen zijn naam in de *Goessche Courant* als hij een lading kolen aanbood, ook verkocht hij loten op zijn kantoor als 'geadmitteerd splitter' voor de Koninklijke Nederlandse Loterij. Een collecteur of splitter was van regeringswege aangesteld om loten te verkopen.

Het zeventiende-eeuwse Goes was een provinciestad die binnen de Republiek enige politieke invloed bezat. Het werd ook als een mooie stad gezien met een omgeving die voor het nodige vertier zorgde.⁶⁴ Wat uitstraling betreft, was er aan het begin van de negentiende eeuw niet veel veranderd. Het was nog steeds een stad met regionale allure waar mensen elkaar kenden en veel van elkaar wisten. De bevolking was klein, bestond in 1830 uit 2268 mannen en 2620 vrouwen,⁶⁵ en groeide nauwelijks. Maar op 22 maart 1822 werd Goes toch weer een burger rijker. Isaïc was de tweede zoon in het gezin, broer Jan (J.A.A. Fransen van de Putte, 1819-1889) was drie jaar ouder. Gezien de grote inkomsten van vader Jan had Isaïc een rustig en onbezorgd leven. Zijn vader zal hij overigens relatief weinig gezien hebben. Zoals in de meeste gezinnen binnen de gegoede burgerij in die tijd was de heer des huizes regelmatig van huis voor zaken en kwam de opvoeding bijna geheel voor rekening van de moeder en een eventuele gouvernante.⁶⁶ Uit latere berichten wordt duidelijk dat moeder een

⁵⁹ N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1750-1900* (Amsterdam 2004) 348-349; F. Nagtglas, *Levenslichten van Zeeuwen I* (1893) 380.

⁶⁰ P. Stokvis, *Het intieme burgerleven. Huishouden, huwelijk en gezin in de lange 19de eeuw* (Amsterdam 2005) 118-119.

⁶¹ Maris van Sandelingenambacht, 'De Middelburgse Van de Putte', 92.

⁶² *Goessche Courant*, 4 januari 1819, 1 juli 1825.

⁶³ Ibidem, 12 augustus 1825, 2 oktober 1826.

⁶⁴ S. Groenveld, *Goes zeshonderd jaar stad. Drie studies over zijn geschiedenis (1405-2005)* (Goes 2005) 65.

⁶⁵ Goes volkstelling 1830. *Bijdragen tot de algemeene statistiek van Nederland, jaargang 1878 aflevering, Bevolking, oppervlakte* ('s Gravenhage 1880).

⁶⁶ T.A.H.de Nijs, *In veilige haven. Het familieleven van de Rotterdamsche gegoede burgerij 1815-1890* (Nijmegen 2001) 114.

zorgzame vrouw was. Isaïc ervoer de ‘moederlijke oppassing’ dan ook als erg prettig en verzachtend.⁶⁷ Ziek zijn was daarom niet per se vervelend omdat hij dan thuis kon blijven. Samen met zijn broer Jan speelden ze vaak om het huis en in de brouwerij en waren ze ondeugend. Ze zaten dan op plekken waar ze niet mochten zijn, zoals in het ‘gistkot’ tussen het bier.⁶⁸ Isaïc speelde vooral met zijn oudere broer Jan. Er kwam wel nog het vier jaar jongere broertje André (A.S. Fr vd P, 1826-1912) in het gezin maar toen Isaïc elf was, verliet hij het ouderlijk huis. Zijn jongste broer Jacques (J.L. Fr vd P, 1833-1859) maakte hij daarom als kind nauwelijks mee. Toen deze geboren werd in 1833 was Isaïc al vertrokken naar het internaat in Medemblik.

Isaïc ging, zoals de meeste kinderen, op zesjarige leeftijd naar de lagere school. Vanaf zijn negende ging hij naar de Franse school. Jongens en meisjes volgden in een stad per stand onderwijs. In Middelburg was de keuze ruim, in Goes was dit door haar omvang echter beperkt en kwamen de armen, als ze al les konden volgen, op de Nederduitse school terecht en de kinderen van de meer gegoede burgers, zoals Van de Putte, op de Franse school. Het leven van Isaïc in een klas verschildte erg van de kinderen op de Nederduitse school. Op de laatste werd aan bijna 100 leerlingen in één lokaal door één docent les gegeven. De ruimtes waren laag en zo vol dat de klasgenoten als haringen in een ton zaten. De kinderen zaten op banken zonder tafel. Dat de rust daar ver te zoeken was, zal geen verrassing zijn. Op de Franse school was dat een stuk beter geregeld. In de tijd dat Isaïc daar onderwijs volgde, gebeurde dat met 35 andere leerlingen. De heer I.D. le Clercq de Courcelles kon dan ook makkelijker voor ‘orde en eerbied’ zorgen gedurende de lessen dan de leraren op de Nederduitse school. Volgens Isaïc maakte dat echter niet veel uit. Op de Franse school vond hij het onderwijs slecht, op de lagere school had hij het als goed ervaren.⁶⁹

Vakken als bijbelse en vaderlandse geschiedenis, lezen, rekenen, godsdienstonderwijs en zedenkunde onderwees Le Clercq aan Isaïc en zijn medescholieren.⁷⁰ Rapporten en beoordelingen zijn niet bewaard gebleven, maar het rekenwerk zal hem toen reeds goed afgegaan zijn, want hij bleek in zijn vervolgopleiding een wiskundige aanleg te hebben. Of hij op de Franse school voor schoonschrijven een onvoldoende had, is dus niet bekend. Als jong volwassene was zijn handschrift echter al een drama en dat verbeterde nooit meer. Vele jaren later moest een zakelijke partner het op een gegeven moment echt van het hart, ‘Merci voor uwen langen brief, die ik met moeite heb ontcijferd, met uitzondering van eenige ware hyrogliëfen.’⁷¹

In 1831 kregen veel Goesse families te maken met oorlogsdreiging. In de zuidelijke provincies, onder andere grenzend aan Zeeland, heerste ontevredenheid over het bewind van koning Willem I. De Belgen hadden verwacht dat Willem zijn conclusies zou trekken uit de gebeurtenissen in Frankrijk waar in juli van dat jaar de reactionaire koning onder revolutionaire druk moest vertrekken. In het zuiden van Nederland hoopte de bevolking daarom op hervormingen in het staatsbestel en gelijkberechtiging van de inwoners van de zuidelijke katholieke provincies aan die van het protestantse noorden. Willem deed geen concessies waarna in Brussel eenzijdig de onafhankelijkheid uitgeroepen werd. Op 2 augustus 1831 startte het noordelijke leger een veldtocht en ging het gevecht aan met de zwakkere zuidelijke troepen.⁷²

De ‘Tiendaagse veldtocht’ raakte ook de gemoederen in het noorden sterk en ook aan huize Van de Putte ging de naderende strijd niet voorbij. Vader Jan had zich als vrijwilliger bij de gewapende schutterij laten inlijven en had binnen het onderdeel de rang van tweede luitenant. De schutterscompagnie had de taak voor orde en rust te zorgen in het achterland en was daarmee

⁶⁷ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan Lucie Cornets de Groot, 11 februari 1848.

⁶⁸ AStGR J. Fransen van de Putte aan I.D. Fransen van de Putte, 26/27 februari 1862; I.D. Fransen van de Putte aan J.A.A. Fransen van de Putte, 15 december 1879.

⁶⁹ AStGR Brievenboek J.H. Fransen van de Putte nummer 8, 224.

⁷⁰ C. Visser, *Vernieuwing van het lager onderwijs in Zeeland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Vlissingen 1995) 95-96, 129-130, 269-270.

⁷¹ AStGR A. van Delden aan I.D. Fransen van de Putte, 12 juni 1858.

⁷² Kossmann, *De Lage Landen*, 133-138; W. de Bruin, ‘De revolutie begon in het theater’, *Historisch Nieuwsblad* nr.6/2011.

ontslagen van directe deelname aan de strijd.⁷³ De Goesse schutters hoefden dus niet veel te ondernemen, maar stonden wel langs de weg om de doortrekkende troepen naar het zuiden ‘een hartelijk vaarwel’ toe te roepen.⁷⁴ Het werd voor Jan en zijn manschappen toch nog even penibel. De strijd kwam in de zomer van 1831 namelijk heel dichtbij, want de Belgen trokken Hulst binnen en in Goes werden de kanonnen en de schutterij in parate stelling gebracht. Zo ontstond er op het laatste moment nog onrust. Ook was Isaäcs moeder hoogzwanger van haar vierde kind en kon ze ieder moment bevallen. De maand augustus werd voor de familie Van de Putte daarom erg spannend. August werd die maand geboren en de Middelburgse schutterij was bij Aardenburg aanwezig bij de gevechten met de Belgen. Het liep allemaal goed af, de veldtocht duurde slechts tien dagen. August was gezond ter wereld gekomen en de Goesse schutterij bleef strijd bespaard.⁷⁵ Jan had dus niet aan de gevechten hoeven deelnemen, hij voelde zich daarom misschien wel geroepen iets te doen voor de verminkten en de nabestaanden van de gesneuvelden. Hij riep op te doneren om het lijden van deze mensen te verlichten. Tot in het jaar 1833 bleef hij geld en goederen inzamelen en zette hij zijn loterijkantoor voor de goede zaak in.⁷⁶ Maar ongeschonden kwamen de Van de Puttes deze tijd niet door. Al na zeven maanden, op 13 maart 1832, stierf de kleine August na een kortstondige heftige ziekte.⁷⁷ Jan en Lucie kregen daarna nog één kind, een jaar later werd Jacques geboren.

Opleiding in Medemblik

In 1833 ging Isaäc net als veel van zijn leeftijdgenoten al jong naar een kostschool. Vader Jan had daarvoor al bepaald dat de oudste zoon Jan thuis zou blijven. Hij was voorbestemd om in de zaken van zijn vader te stappen als de tijd gekomen was. Isaäc vertrok pas elf en een half jaar oud in november 1833 naar Medemblik om daar op de kostschool voorbereid te worden voor het toelatingsexamen van het prestigieuze marine-instituut. Onderwijzer Koning leidde de school en had volgens een tijdgenoot een goede naam.⁷⁸ Blijkbaar terecht, want Isaäc vond de lessen van Koning uitstekend.⁷⁹ De twee jaren onderwijs bij Koning wierpen hun vruchten af. Op 26 mei 1835 meldde vader Jan voor eigen rekening zijn zoon Isaäc aan voor de zeedienst.⁸⁰ Hij slaagde voor het toelatingsexamen.⁸¹ Vanaf 16 oktober van dat jaar kon hij zich adelborst der tweede klasse noemen. Hij was toen dertien, de minimumleeftijd voor toelating. Dat betekende dat de jonge Isaäc zijn ouders alleen in de zomervakantie enkele weken achtereen zag en nog een paar maal kort gedurende het jaar.⁸² Een sterke emotionele band kon hij niet onderhouden, zeker niet met zijn vader die in de korte periode dat hij thuis was, ook nog veel met zijn zaken bezig geweest zal zijn.

Het gebouw van het marine-instituut was niet uitnodigend voor de aspirant adelborsten. Volgens een jaar eerder aangekomen student was Medemblik ‘een ellendig nest, hier en daar verlicht door een smeulend olielampje’. Isaäc kwam, waarschijnlijk in gezelschap van enkele andere nieuwelingen, aan op een groot langwerpige, donker en winderig plein. De officier van wacht wachtte de jongens op waarna ze naar de eetzaal gebracht en meteen ingedeeld werden in verschillende ‘bakken’ of tafelschikkingen. Een ouderejaars adelborst werd de ‘bakmeester’ en al was de sergeant

⁷³ *Goessche Courant*, 15 november 1830.

⁷⁴ *Ibidem*, 29 november 1830.

⁷⁵ *Ibidem*, 12 en 15 augustus 1831.

⁷⁶ *Ibidem*, 5 en 19 september 1831, 3 en 14 oktober 1831, 5 en 12 december 1831, 1 juni 1832, 9 november 1832, 17 december 1832, 14 en 28 januari 1833, 1 en 25 maart 1833.

⁷⁷ *Ibidem*, 16 maart 1832.

⁷⁸ Dr.C.A. Abbing, ‘Levensbericht van Thade Pan’, *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (Horn 1860) 211.

⁷⁹ *AStGR* Brievenboek J.H. Fransen van de Putte nummer 8, 224.

⁸⁰ *NA* Archief Ministerie van Marine (MvM), inv.nr. 1213, Verbaal (Vb) 6 juni 1835, nr.44.

⁸¹ Mr. D. Pekelharing, ‘I.D. Fransen van de Putte’ in: *Mannen en vrouwen van betekenis in onze dagen. Levensschetsen en portretten bijeengebracht door Mr. J. Kalff jr.* deel XXX (Haarlem 1899) 356.

⁸² *Ibidem*, 123.

van dienst aanwezig, de ontgroening startte soms meteen.⁸³ Vanaf zijn eerste dag op het instituut droeg Isaïc een uniform en een ronde hoed met een oranje kokarde, met als jasje een buis van blauw laken met een rode kraag. Bij dat tenue hoorde ook een sabeltje speciaal voor adelborsten, een zogenaamde ponjaard. Ook ontbrak het traditionele zeemansteken, het anker, niet. Op de kraag was een geel- of goudkleurig exemplaar geborduurd. De adelborsten hadden in de Zuiderzeesteden vaak veel bekijks, zeker als ze in vol ornaat met het opleidingsschip de *Urania* de Zuiderzee opvoeren om het geleerde in praktijk te brengen.⁸⁴

Sinds 1829 was het Koninklijk Instituut voor de Marine in Medemblik gevestigd en het was de bedoeling dat de studenten in de eerste vier jaar van hun verblijf een wetenschappelijke scholing kregen. Verliepen die theoretische jaren naar wens van het instituut en slaagde de adelborst voor het afsluitend examen, dan kwam de leerling aan boord van een schip en mocht zich adelborst der eerste klasse noemen. Deze praktische tijd duurde eveneens vier jaar.⁸⁵ Het curriculum van de adelborstenopleiding lijkt nu logisch, maar dat was het destijds allerm minst. Voorheen was de opleiding in Delft gevestigd, waar de zeeofficieren in spe vooral praktisch onderricht werden. Kritiek op het ontbreken van een theoretische onderbouw werd afgewimpeld met een verwijzing naar admiraal De Ruyter. De zeeheld wist namelijk weinig tot niets van meet-, sterren- en zeevaartkunde en toch was hij tot grootse daden gekomen. Koning Willem I was niet onder de indruk van dit argument en benoemde een commissie die voorstellen moest doen om het militaire onderwijs te reorganiseren.⁸⁶ In Medemblik moesten de adelborsten zich dus eerst vier jaar theoretisch scholen. Isaïc kreeg met een keur aan vakken te maken. 'Wiskundige, natuurkundige, militaire en zeevaartkundige wetenschappen', zoals ze officieel genoemd werden. Geschiedenis, Nederlands, Frans, Duits, Italiaans en Engels, maar ook godsdienst, zedenkunde en antropologie stonden op het programma.⁸⁷ Aan theorie ontbrak het niet meer.

De vers ingevoerde wetenschap veranderde echter niets aan het ruige leven op het instituut. De dertienjarige Isaïc was een 'baar', een nieuweling, die in de regel op de eerste avond, vaak zelfs onder het toeziend oog van de officier van wacht, niet al te vriendelijk begroet werden: 'Zoo, baarsch beest, waar kom jij vandaan met je snoet; hadt je niet bij je moeders pappot kunnen blijven?'⁸⁸ Het tekende de sfeer aan het instituut waar ook nog eens weinig ontspanning te vinden was. De opleiding was gevestigd in een oud marinemagazijn. De voormalige loodsen waren nagenoeg leeg gebleven zodat er voor de leerlingen niets te doen was. De adelborsten mochten wel de stad in gaan, maar de baren mochten niet in een herberg komen. Het eten was volgens hen ook niet om over naar huis te schrijven. Vooral veel gort verorberden de jongemannen.

Voor nieuwelingen was het het zwaarst op het instituut.⁸⁹ Isaïc heeft voor ouderejaars allerlei taken moeten verrichten, zoals de kooi afhalen, pijpen stoppen en waskommen schoonmaken. Ook zouden de nieuwelingen regelmatig klappen krijgen en menigeen had het moeilijk, want soms moesten de baren met elkaar vechten waarbij dan de ouderen wedden. Een slachtoffer dat niet sterk in zijn schoenen stond, was dan blij dat ouderejaars hem beschermden, van wie de ouders met de zijne bekend waren.⁹⁰ Zeer populair waren in Isaïcs tijd de zogenaamde

⁸³ A.N.J. Fabius, 'Hoe men een eeuw geleden zee-officier werd', *Geïllustreerd weekblad voor zeewezen en watersport ons element waarin opgenomen de 21^e jaargang Het Nederlandse zeewezen*, 559.

⁸⁴ G.M.W. Acda, M.A. van Alphen en Ph.M. Bosscher, *Het Instituut. Honderdzeventig jaar opleiding tot marineofficier 1829-1999* (Amsterdam 2000) 162.

Isaïc kreeg praktisch onderwijs op de *Urania*. Tot op de dag van vandaag worden de opleidingsschepen van het marine instituut (KIM) *Urania* genoemd.

⁸⁵ 'Adelborstenopleiding. Koninklijk instituut voor de marine te Medemblik 1829-1850', *Adelborstenopleiding te Delft-Medemblik-Breda. Samengesteld door M.J.C. Klaassen Schout-bij-nacht van administratie titulair bd* (1979) 49.

⁸⁶ Acda e.a., *Het Instituut*, 20.

⁸⁷ Dr.ir. J. McLean, 'Het onderwijs aan het Koninklijk Instituut voor de Marine te Medemblik 1829-1850', *Mededelingen van de Nederlandse vereniging voor zee-geschiedenis* 33 (1976) 18.

⁸⁸ Fabius, 'Hoe men een eeuw geleden zee-officier werd', 559.

⁸⁹ W.J.C. Huyssen van Kattendyke, *Een woord over de opleiding van adelborsten* ('s Gravenhage 1855) 7.

⁹⁰ Fabius, 'Hoe men een eeuw geleden zee-officier werd', 560.

‘opblazers’. De baren moesten hun wangen opblazen en een oudere adelborst sloeg met de platte handen daartegen. Bijna alle vers aangekomen studenten ondergingen de kwellingen gelaten, want ze hadden geen keuze en ze wisten dat na enige tijd de rollen omgedraaid werden. Dan konden ze zelf opblazers uitdelen, zich laten bedienen en laten zien wie de grootste mond had.

In 1833 had dit alles zelfs geleid tot een ‘ontgroeningsrel’, waarbij zes adelborsten persoonlijk beschuldigd werden van het mishandelen van nieuwelingen. Hun werd het schoppen, slaan en pijnigen van eerstejaars studenten ten laste gelegd. Zo hadden ze, met alle risico’s van dien, jongens met hun blote borst tegen een ponjaard laten lopen en hadden hen klappen in het gezicht gegeven.⁹¹ Dat het zover had kunnen komen in Medemblik in 1833, had volgens kapitein-ter-zee J.C. Rijk (1787-1854), een selfmade man die het later tot minister schopte en op dat moment commandant van het instituut sinds 1835, te maken met het zwakke bewind van zijn voorganger kapitein-ter-zee W. Kreekel. Sinds het bestaan van het instituut was de ongedisciplineerdheid algemeen, aldus Rijk. Velen deden wat hun uitkwam en docenten kwamen vaak zonder uniform en te laat in het klaslokaal. Ze gaven niet het goede voorbeeld. Volgens de nieuwe commandant wist zijn voorganger wel wat er mis was, maar zijn leeftijd en gezondheid lieten niet toe om ook daadwerkelijk in te grijpen, waardoor chaos en respectloosheid algemeen waren.

Rijk nam zich voor de wantoestanden in Medemblik aan te pakken. Hij vertelde docenten dat er een andere wind zou gaan waaien en voor de verzamelde studenten had hij, naar eigen zeggen, slechts ‘weinig woorden’ nodig om de gewenste cultuuromslag duidelijk te maken. In de kantlijn van Rijks verslaglegging onderschreef de directeur-generaal van de Marine de juistheid van zijn ferme stappen.⁹² In datzelfde jaar nog rapporteerde de nieuwe commandant over studenten en personeel aan dezelfde directeur-generaal:

‘Wat het gedrag, vlijt en goede geest der jongelieden in het algemeen aangaat is het mij aangenaam te kunnen melden dat ik daarop geen de minste aanmerkingen heb te maken, en vertrouwde die goede geest meer en meer te zullen aankweken zonder dat Uwe Excellentie voor het vervolg moeilijk of onaangenaamheden met het Instituut zal te dugten hebben.’⁹³

Voor wie nog twijfelde aan zijn ambities: ‘weinig bevorderlijk voor de discipline, die hier ten hoogste herziening nodig had, en door mij ook langzamerhand wordt teruggebracht tot dat wat het bij een militaire instelling moet zijn.’⁹⁴

De doortastende aanpak van Rijk zou voor Isaïc desastreuze gevolgen hebben, want in 1837 ging hij in de ogen van de commandant zijn boekje te buiten. Wat er precies gebeurd is, blijft tot op heden onduidelijk, er bestaan verschillende lezingen van het voorval. Isaïc zou die oudejaarsdag een ‘pot de chambre’ uit het raam boven het hoofd van een schildwacht uitgestort hebben en zo werd hij ‘vermoedelijk ongewild, tot mede-acteur in de tragi-komedie die eindigde met de verwijdering van genoemde adelborst ‘wegens herhaald onverbeterlijk gedrag’’.⁹⁵ In de biografie van Rijk wordt het gebeurde zelfs beschreven als een belangrijke gebeurtenis. Isaïc was volgens deze lezing door eigen toedoen bij het incident betrokken geraakt. De auteurs beschrijven hem als ‘lastig, ongedisciplineerd en gebruiker van overmatige hoeveelheden alcohol’, wat kan kloppen, want de docent zeevaartkunde J.C. Pilaar omschreef Isaïc als een onvervalste ‘haan’.⁹⁶ Het machogedrag vertoonde hij op oudejaarsnacht ook weer. ‘Die nacht gooide hij “een gedeelte eener waschkom uit een der ramen van de slaapzaal” en trof daarmee de dienstdoende sergeant -majoor der artillerie

⁹¹ NA MvM, inv.nr. 964, Vb 11 april 1833, nr.55.

⁹² NA MvM, inv.nr. 1250, Vb 1 oktober 1835, nr.36.

⁹³ NA MvM, inv.nr. 1211, Vb 29 mei 1835, nr.67.

⁹⁴ NA MvM, inv.nr. 1209, Vb 21 mei 1833, nr.25.

⁹⁵ Ph.M. Bosscher, ‘De opleiding van officier voor de Nederlandse marine van de Napoleontische tijd tot het einde van de Tweede Wereldoorlog’, *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 3 (1985) 206.

⁹⁶ AStGR J. Fransen van de Putte aan I.D. Fransen van de Putte, 26/27 februari 1862.

Volp⁹⁷, die ernstige verwondingen aan het hoofd opliep.⁹⁸ Ook werd gezegd dat hij uit de groep naar voren gestapt was om als enige schuldige zijn verantwoording te nemen, omdat hij de algemene straf niet verdragen kon.⁹⁹ De biografen van Rijk baseren zich waarschijnlijk op het gedenkschrift van Jansen, waarin het verhaal over de waskom staat. Jansen verklaart het verhaal uit ‘particuliere maar betrouwbare informatie’ verkregen te hebben. In een korte levensschets, door Isaïc zelf in de herfst van zijn bestaan geschreven, bevestigt hij de verwonding van de onderofficier.¹⁰⁰ De onbezonnen actie op oudejaarsnacht kwam hem duur te staan. De commandant van het instituut duldde, zoals gezegd, geen wanorde. Isaïc moest per direct vertrekken. Het werd hem zelfs zo zwaar aangerekend dat zijn vader niet voor zijn verwijdering ingelicht werd. Deze standaardprocedure werd waarschijnlijk overgeslagen omdat er direct een voorbeeld gesteld diende te worden. Rijk nam de zaak in ieder geval zeer hoog op.¹⁰¹

Want Rijk wilde de ontslagbrief ‘op een alleszins plegtige wijze overhandigen, in tegenwoordigheid van al de adelborsten, militaire en civile ambtenaren’, zodat ‘met ernst aan de adelborsten kon worden voorgehouden, hoe rampzalig de gevolgen zijn, van verzaking van pligt en verwerping van vermaningen, in tegenstelling van vlijt, deugd en braafheid’.¹⁰² Zijn vader heeft nog geprobeerd de verwijdering te voorkomen. Hij probeerde jeugdige onbezonnenheid aan te voeren als verzachtende omstandigheid.¹⁰³ Rijk bleef onvermurwbaar. Zelfs een eervolle verwijdering werd de Van de Puttes niet gegund. Zijn vader probeerde ontslag te verkrijgen op basis van slechte studieresultaten.¹⁰⁴ Een oneervol ontslag blokkeerde voor Isaïc namelijk elke mogelijkheid om in overheidsdienst nog een betrekking te vinden. Het instituut bleef bij zijn besluit en verwees bij het afwijzen van een eervol ontslag naar de rel uit 1833. Want de adelborsten P.A.M Courier dit Dubekart en L.C Ockerse Can hadden destijds ook om een eervolle aftocht verzocht en die was hun ook niet gegeven.¹⁰⁵ Beide jongens werden gezien als de leiders en aanstichters van de reeks mishandelingen van enkele jaren daarvoor.¹⁰⁶ Dit wijst op een leidende rol van Isaïc in de verwickelingen rond oudejaarsdag in 1837. Pilaar had Isaïcs thuisfront al eerder laten weten dat hij zich op het instituut voortdurend als ‘een haan’ gedroeg en veelvuldig in het arrest zat.¹⁰⁷ De vijftienjarige adelborst uit Goes stond dus vaak vooraan als er iets te beleven viel. Dat zal op oudejaarsdag 1837 ook zo geweest zijn.

Was hij Rijk dus opgevalen in negatieve zin, anderen staken de loftrompet over Isaïc. En dat waren zeker niet de minsten. Zijn leraar stuurmanskunst had een hoge dunk van hem. Isaïc was al jaren weg van het instituut en toch correspondeerde Pilaar, één van de beste docenten, nog met hem. Studenten waren niet erg te spreken over de opleiding. Kreekel werd ‘een oud wijf’ gevonden en de eerste officier Pietersen ‘een oude man.’¹⁰⁸ Pilaar was één van de weinigen tegen wie

⁹⁷ In de biografie van Rijk wordt gesproken over de sergeant-majoor der artillerie Volp. Jansen noemde in een andere context de naam van een sergeant der artillerie Velp. Het lijkt zeer waarschijnlijk dat het om één en dezelfde persoon gaat.

⁹⁸ J.R. Bruijn, H.J. den Heijer en H. Stapelkamp, *Julius Constatijn Rijk, Zeeman en minister 1787-1854* (Amsterdam 1991) 55.

⁹⁹ J.P. Duyverman, *Uit de geheime dagboeken van Aeneas Mackay. Dienaar des konings 1806-1876* (Houten 1987) 124.

¹⁰⁰ S.L. Honoré Naber, *Het leven van een vloothouder. Gedenkschrift M.H. Jansen* (Utrecht 1925) 381-382 noot; AStGR Levensschets door I.D. Fransen van de Putte, 1.

¹⁰¹ NA inv.nr. 4328, Koninklijk Besluit (KB) van 13-1-1838, nr.84.

¹⁰² NA MvM, inv.nr.1488, Vb 17 januari 1838, nr.1.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ Isaïc werd verwijderd op basis van artikel 246 (wangedrag) uit het instituutsreglement.

KB van 6-9-1828, nr.56, inv.nr.3046.

Zijn vader probeerde verwijdering te bewerkstelligen op basis van artikel 229 (onvoldoende studieresultaten). Dan kon ontslag met de aantekening eervol verleend worden.

NA MvM, inv.nr.1486, Vb 9 januari 1838, nr.106.

¹⁰⁵ NA MvM, inv.nr.1494, Vb 6 februari 1838, nr.53.

¹⁰⁶ NA MvM, inv.nr.964, Vb 11 april 1833, nr.55.

¹⁰⁷ AStGR J. Fransen van de Putte aan I.D. Fransen van de Putte, 26/27 februari 1862.

¹⁰⁸ Honoré Naber, *Het leven van een vloothouder*, 54.

opgekeken werd.¹⁰⁹ Pilaar was daarnaast leidend redacteur van het *Tijdschrift toegewijd aan het zeewezen*, vervulde een belangrijke rol op het instituut en had goede contacten binnen de zeevaartkundige wereld, zoals met de bekende sterrenkundige en hoogleraar F. Kaiser (1808-1872) uit Leiden. Navigatie op zee en sterrenkunde stonden destijds als disciplines heel dicht bij elkaar, waarbij deze Kaiser veel verbindend werk geleverd heeft.¹¹⁰ Isaïc leerde laatstgenoemde overigens direct na zijn verwijdering persoonlijk kennen. Voor hij naar zee ging, woonde de verwijderde adelborst in Leiden bij C. van Leembruggen (1785-1865), een vriend van zijn vader. Hij heeft in die tijd lessen sterrenkunde bij Kaiser gevolgd. Gezien zijn aanleg voor wiskunde en zijn ijver, zal hij toen al indruk op de sterrenkundige gemaakt hebben.¹¹¹ De jonge Isaïc en Kaiser hielden jarenlang contact.

Uit de brieven die Pilaar aan Isaïc schreef, kan niet anders geconstateerd worden dan dat hij hem als een zeer getalenteerd stuurman zag.¹¹² Opvallend, omdat hij in die jaren van de correspondentie slechts kort het roer voerde en pas rond de twintig jaar oud was. Misschien heeft ook wel een rol gespeeld, dat hij door zijn wiskundige aanleg goed in zeevaartkunde was. Tevens probeerde Pilaar Isaïc over te halen te publiceren in zijn tijdschrift, want de inhoud van de brieven maakte indruk op zijn oud-docent. Bij dit laatste moet ook Pilaars belang in ogenschouw genomen worden. Hij had kopij nodig voor zijn blad en naar eigen zeggen kreeg hij vanuit de koopvaardij te weinig.¹¹³ Isaïc bleek een waardevolle correspondent voor zijn oud-docent stuurmanskunst en Pilaar kon tot zijn dood in 1849 gebruik maken van zijn bijdragen.

Pilaar schreef dat hij het vervelend vond wat er voorgevallen was op de bewuste oudejaarsdag, want daardoor was de getalenteerde adelborst verloren gegaan voor het instituut. Uit hoofde van zijn functie als leraar in Medemblik kon hij zijn teleurstelling over Isaïcs verwijdering en met name de rol van het instituut hierin, niet rechtstreeks uitspreken, maar zijn woorden laten niets aan duidelijkheid te wensen over:

‘Gij twijfelt niet, of ik had er U zoo gaarne bij gehad. Ja, ik weet wat het betekent, de vooruitzichten voor zijn geheele leven te zien sluiten. Gij hebt in uwe jeugd een hevige en smadelijke schok ondergaan, maar ik vraag het met volkomen vertrouwen, zijt gij niet overtuigd van den heilzamen invloed van dien zelfden schok op Uwe gehele manier van zijn en heeft hij geen einde gemaakt aan eene gedachteloosheid, die anders hoogst noodlottig had kunnen worden. Tenslotte hebt gij toch zeer vele redenen tot dankbare erkenning voor het bestier van uw lot dat zoo geheel anders had kunnen wezen, had eene enkele schakel in dier keten ontbroken.’¹¹⁴

Pilaar gaf, het lijkt wel uit een bepaalde mate van bewondering, aan Isaïcs verwijdering van het instituut een positieve draai. Voor Pilaar deed wat er ook voorgevallen was in 1837 niets af aan de persoon en adelborst Van de Putte. Aan uitstraling en charisma ontbrak het Isaïc dus niet. Hij nam al op jonge leeftijd mensen van statuur voor zich in.

Als lichtmatroos ter koopvaardij

Isaïc trad opnieuw in de voetsporen van zijn grootvader. Hij ging ter koopvaardij. Veel keus had hij ook niet meer, want na zijn oneervol ontslag was de overheidsdienst uitgesloten. In 1838 monsterde hij als scheepsjongen aan op de Oost-Indiëvaarder de *Drie Maria's* van de Rotterdamse reder

¹⁰⁹ Ibidem, 59.

¹¹⁰ E. Dekker, ‘Frederik Kaiser en zijn pogingen tot hervorming van het ‘sterrekundig deel van onze zeevaart’, *Tsch Gesch Gnk Natuurw Wisk Techn* 13 (1990) 1, 23-41.

¹¹¹ Pekelharing, *Mannen en vrouwen van beteekenis*, 356-357.

¹¹² NA Collectie Fransen van de Putte, inv.nr.7, J.C. Pilaar aan I.D. Fransen van de Putte.

¹¹³ Ibidem.

¹¹⁴ Ibidem.

Anthony van Hoboken (1756-1850). Kapitein A.F. Plokker wilde hem graag aan boord hebben, want het klikte tussen de commandant en Isaïc.¹¹⁵ Vanaf zijn verwijdering uit Medemblik stond de vijftienjarige er alleen voor.

‘Ik stel mij zoo dikwijls uw tegenwoordig lot voor vergeleken bij dat toen gij het Instituut verliet; toen verlaten van een ieder, thans geacht, gezien echtgenoot en vader van een bloeiend huisgezin; en kom dan tot de overtuiging dat de school van den tegenspoed dikwijls voor den mensch de nuttigste is.’¹¹⁶

Deze woorden van zijn vriend en medestudent Frederik s’Jacob (1822-1901) bijna twintig jaar later verwoordden het gevoel dat Isaïc had toen hij als scheepsjongen naar de Oost vertrok. Hij moest in 1838 zijn leven opnieuw opbouwen. Hij had niet alleen zijn vader teleurgesteld maar een adelborst had ook goede vooruitzichten in het leven: een mooie loopbaan bij de marine en enkele oud-studenten van Medemblik brachten het tot minister. Van adelborst met alle prestige tot scheepsjongen, hij moest vanaf de onderste trede van de zeemansladder opnieuw beginnen. Isaïc zal er gezien de bovengenoemde brief tegen zijn vriend s’Jacob in dramatische woorden over gesproken hebben. Hij heeft de verwijdering duidelijk als zwaar ervaren.

Van Hoboken was gespecialiseerd in de vaart op Nederlands-Indië. Zijn vloot bereikte in 1841 het aantal van 22 schepen, vele daarvan gebouwd op de eigen werf ‘Rotterdamsch Welvaren’.¹¹⁷ Daarmee was Van Hoboken, in de tijd dat Isaïc op één van zijn schepen in dienst trad, de grootste reder die voer op Indië en hij had uiteraard veel zeelieden in dienst. Isaïc moet direct opgevallen zijn, want hij was bepaald niet als doorsnee matroos aangemonsterd. Hij had al ruim twee jaar theoretisch en praktisch onderwijs genoten in Medemblik. Zijn nautische achtergrond en talent zullen dan ook door zijn nieuwe werkgever snel herkend zijn, want het marine-instituut had een goede naam en het waren niet de eersten de besten die daar terecht kwamen. Een nieuwe, en nu voorspoedige carrière op zee had haar aanvang genomen. Maar eerst moest hij nog twee jaar het matrozenleven doorstaan.

Als we de overzichtswerken over de zeilvaart in de eerste helft van de negentiende eeuw moeten geloven, dan moet Isaïcs leven aan boord van Van Hobokens schepen een stuk minder zwaar geweest zijn dan op de Oost-Indiëvaarders van de VOC. Van Hobokens vloot stond als ‘gezond en betrouwbaar’ te boek. Deze reputatie was te danken aan de vaardigheid van de kapiteins, zoals Pieter Vis, onder wie Isaïc in 1848 op het schip *Rotterdam* als eerste stuurman diende. De stuurmanskunst van zeelieden als Vis had ervoor gezorgd dat de vaarweg naar Batavia de vertrouwenwekkende benaming ‘het karrepad’ kreeg. James Loudons korte beschrijving van zijn heenreis, twee jaar eerder dan Isaïcs dienst onder Vis, naar Batavia lijkt het verhaal over het karrepad te bevestigen. ‘De reis leverde niets bizonders op’, was Loudons korte maar krachtige beschrijving.¹¹⁸ Overigens was dit de Loudon wiens pad Isaïc later nog enkele malen zou kruisen. Deze rustige heenreis garandeerde passagiers als Loudon echter geen zekerheid van veiligheid voor de toekomst. De *Hendrika* uit Hobokens vloot was in 1854 met man en muis vergaan, waarbij 82 opvarenden hun leven verloren. En haar zusterschip de *India* had drie jaar later zo’n zware reis achter de rug dat ze door de zware averij afgekeurd en uit de vaart genomen werd.¹¹⁹

Loudons reis verliep voorspoedig en dat was inmiddels wel regel geworden.¹²⁰ Dat wil echter nog niet zeggen dat het bestaan ook voor de bemanning altijd even aangenaam was. Matrozen en kajuitjongens hadden in de jaren dertig en veertig van de negentiende eeuw het nodige te verduren. Een lichtmatroos schreef dat aan boord vernederende opmerkingen gemaakt werden en een kajuitjongen, onderweg naar Indië, beschreef de mishandelingen die matrozen ondergingen door

¹¹⁵ Duyverman, *Uit de geheime dagboeken*, 124-125.

¹¹⁶ AStGR F. s’Jacob aan I.D. Fransen van de Putte, 2 augustus 1856.

¹¹⁷ W.A. Poort, ‘De geschiedenis van de zeilvloot der Hobokens’, *Rotterdamsch Jaarboekje* (1952) 138-139.

¹¹⁸ Boels e.a., *Eer en fortuin*, 114.

¹¹⁹ D. van der Meulen, *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker* (Amsterdam 2002) 296.

¹²⁰ J. Oderwald, *Het Nederlandsche zeilschip van 1800 tot het einde*, (Amsterdam 1939) 153.

een gemene bootsman.¹²¹ Ook een latere kapitein keek verbitterd terug op zijn tijd als scheepsjongen. Hij schreef zelf vaak mishandeld te zijn. Ook beschreef hij een schrijnend tafereel waar hij zelf bij aanwezig was. 'Reeds op mijn eerste reize naar Java in 1838 was ik getuige geweest, hoe een jong mensch van 24 jaren, door de gestadige mishandelingen, in wanhoop den tweeden stuurman met een mes over de borst en het gelaat sneed en toen overboord sprong.'¹²²

Isaïc 'bediende tien jaar de zee', zoals hij het zelf ruim dertig jaar later omschreef, en voer tussen 1838 en 1848 op acht verschillende schepen tien keer naar Java.¹²³ Hij voer twee maal onder kapitein Plokker op de *Drie Maria's* als lichtmatroos. Zijn daaropvolgende reis begon hij als derde stuurman op de *Elise Suzanne* onder Dijkema en 'in die kwaliteit' voer hij ook op de *Oud Nederland* onder gezagvoerder Kuyper. Daarna werd hij tweede stuurman op de *Neerlands Koning* en voer hij in die rang nog op de *Twee Anthonys* en de *Indië*. Tijdens zijn laatste drie overtochten had hij de rang van eerste stuurman onder de gezagvoerders Klomp, Poort en Vis. De zevende en achtste volbracht hij op de *Anthony* en de laatste op de *Rotterdam*.¹²⁴ Een overvaart nam alleen heen al ruim vier maanden in beslag. Op zijn eerste reis als matroos verbleef hij, zoals al het lagere zeemansvolk, 'voor de mast'. Dat betekende letterlijk slapen en leven voor de masten van het schip, dus in verblijven onder het voordek. Matrozen op een Oost-Indiëvaarder leidden een sober en gevaarlijk bestaan. Met hun bebaarde en door de zon bruin gebrande gezicht¹²⁵ verrichtten ze voortdurend allerlei onderhoud- en schoonmaakwerk. Ze moesten bij nacht en ontij op grote hoogtes met de zeilen en het tuigage om kunnen gaan.¹²⁶ Werkzaamheden waarbij snel een fatale misstap gemaakt was. Matrozen die een hele middag in het want aan het werk waren geweest en nog een uur in de mast gehangen hadden, raakten vermoeid waardoor hun aandacht verslapte. Stapten ze mis of brak iets onder hun voeten af dan moesten ze maar net het geluk hebben dat ze nog in staat waren een lijn of want vast te grijpen anders vielen ze van wel twintig of dertig meter hoogte in het water en in het slechtste geval op het dek. Er werd wat gelachen om zo'n incident van een bijna misstap en het was niet de bedoeling dat er veel woorden aan vuil gemaakt werden.¹²⁷

De zeelieden hadden zich dus als 'mannen' te gedragen en de scheepstucht eiste dat alle matrozen met iets bezig moesten zijn. Als er niets te doen was, dan moesten kettingen roestvrij gemaakt worden en wat er verder zo voor handen kwam. Spreken met elkaar was verboden. Natuurlijk gebeurde dit wel, bijvoorbeeld hoog in het want. Maar ze waren voortdurend bedacht op het verschijnen van officieren en dan viel het gesprek meteen stil. Nieuwbakken matrozen dachten nog wel eens dat ze na een paar weken wel rustig zouden kunnen gaan zitten en het schip laten zeilen. Ze kwamen er echter al snel achter dat alle maanden op zee de hele dag, behalve op zondag en 's nachts, gewerkt moest worden. Het scheepsvolk werd bezig gehouden met wanten aanzetten, schilderen, oliën, schrobben en zo was er nog veel meer te verzinnen.¹²⁸ Van Hoboken zelf vond dit werk 'morsig en nietig'.¹²⁹

Isaäcs leven aan boord verbeterde aanzienlijk toen hij op zijn derde reis onder kapitein Dijkema op de *Elise Suzanne* derde stuurman werd.¹³⁰ Promotie kon op een koopvaardijfregat snel gaan. Als een stuurman bijvoorbeeld geen gezag had of meerdere malen gedurende een wacht in slaap viel, dan kon hij zo door een begaafde matroos vervangen worden. Daarnaast was het vak

¹²¹ A.J. Dieperink, *Tien maanden op zee. Schetsen uit het leven van een kajuitsjongen* (Amsterdam 1852) 132-133; W.R. Hugenholtz, *Een buitenbezittingse radja. Herinneringen van W.J.M. Michielsen (1844-1926)* (Hilversum 2015) 62.

¹²² J.A.N. Schagen van Leeuwen, *De ondergang van de Cornelia. Herinneringen neergeschreven door haren gezagvoerder* ('s Gravenhage 1934) 18-19.

¹²³ HEK 1880-1881, 27 juli 1881, 438.

¹²⁴ AStGR Levensschets door I.D. Fransen van de Putte, 1.

¹²⁵ A. Voogd, *De scheepvaart op Indië en de Rotterdamsche Lloyd* (Rotterdam 1924) 23.

¹²⁶ Oderwald, *Het Nederlandsche zeilschip*, 257.

¹²⁷ R.H. Dana, *Twee jaar voor de mast 1834-1836. Het klassieke verhaal van het matrozenleven op zee* (Baarn 1988) 243.

¹²⁸ Ibidem, 28-29.

¹²⁹ Oosterwijk, *Koning van de koopvaart*, 243.

¹³⁰ Idema, 'Van de Putte op Java', 295.

stuurmanskunst in Medemblik hem altijd goed afgegaan. Je moest er, om Isaäcs eigen woorden te gebruiken veel 'a + b' leren, wat menig jongen niet onder de knie kreeg.¹³¹ Hij had veel maritieme kennis meegenomen vanuit Medemblik, promotie naar de rang van stuurman lag dan ook voor de hand. Zijn verblijf vond hij vanaf toen onder het achterdek, waar het leven zich rond de kajuit afspeelde. Deze grote ruimte bestond in Isaäcs tijd uit twee vertrekken. Aan de achterkant had de kapitein zijn verblijf. Daarvoor bevond zich 'de kerk' voorzien van hutten voor de passagiers, die verdeeld waren in een kajuit- en tussendekklasse¹³², en de stuurlieden.¹³³ Sliep hij al niet meer voor de mast, echt veel beter kreeg Isaäc het als eerste stuurman. In die positie kon hij beschikken over een redelijk luxe hut waarin ook een secretaire stond. Dat was nodig want hij had veel schrijfwerk te verrichten, zoals het bijhouden van het scheepsjournaal. Hij hoefde nu eindelijk niet meer in de kerk te schrijven en kreeg dus als hoogste in rang na de kapitein meer privacy.¹³⁴ Achter de kerk stonden loophokken met eenden, hoenders, kalkoenen en schapen. Ondanks de relatieve luxe, was slapen in het achterschip door alle dierengeluiden en het iedere half uur luiden van de klok door de wacht boven hen, ook niet altijd even makkelijk. In de hutten van de passagiers en de officieren in de kerk bestonden ook nog de ongemakken die over het hele schip voorkwamen. Zo lekte bijvoorbeeld, naarmate de reis vorderde, overal water door de dicht geteerde kieren, zodat niet alleen de mannen voor de mast, maar ook de slapers in de kooien in de kerk wakker werden van druppels op hun gezicht die zwarte teervlekken op de huid nalieten.

J. Loudon beschrijft de hiërarchie in de omgang op het achterschip.

'Twee of drie malen 's weeks kwam de hofmeester ons 's avonds de complimenten brengen van den heer Wichers met verzoek een partijtje te komen maken, dit is de kapitein, Frank en ik. Weigeren kwam niet te pas. Wij speelden dan een paar rubbers [rondes, pc] whist [oorspronkelijk Engels kaartspel voor 4 spelers, pc], spraken zoo weinig mogelijk, lachten dikwijls om een raren uitval van Vis, die zich echter dadelijk bedwong als hij aan den ernstigen blik van den heer Wichers bemerkte dat het zaak was een reef in de zeilen te slaan.'¹³⁵

De kapitein had alleen rekening te houden met een man als Wichers, die als lid van de Raad van State en president van het Indische gerechtshof, maatschappelijk boven hem stond. Verder was Pieter Vis de alleenheerser. Een kapitein deed wat hij wilde en iedereen had hem te gehoorzamen. Hij communiceerde via de eerste stuurman met zijn bemanning, want de kapitein sprak niet met de matrozen en de lagere officieren. Hij gaf orders waarvan voor de juiste uitvoering de eerste stuurman verantwoordelijk was.

Nog moeilijker hadden de tweede en derde stuurman het, want ze waren noch officier noch matroos. Ze waren verplicht om met de manschappen naar boven te gaan en de zeilen te reven en te bergen en ze maakten letterlijk hun handen nog vuil. Het ging er overigens niet alleen voor de mast ruig aan toe, ook kon de spanning tussen de officieren onder het achterdek flink oplopen. 'Door de stilte, die wij sedert zoo vele dagen gehad hebben, kreeg men verveeling, daaruit ontstonden plagerijen tusschen de stuurlieden, die op kloppartijen uitliepen', ervoer een passagier op de terugreis naar Nederland.¹³⁶ Een jarenlang zeemansleven maakte mannen, ook de officieren die voortkwamen uit het matrozensvolk, grof en ruw. Karaktervorming die waarschijnlijk ook bittere noodzaak was om je op een fregat staande te kunnen houden.¹³⁷ Aan die sfeer droeg de ruime

¹³¹ HEK 1889-1890, 16 juli 1890, 493.

¹³² HEK 1892-1893, 7 april 1893, 372.

¹³³ Oosterwijk, *Koning van de koopvaart*, 142.

¹³⁴ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan Lucie Cornets de Groot, 2 november 1847.

¹³⁵ Boels e.a., *Eer en fortuin*, 114.

¹³⁶ *Bibliotheek Radboud Universiteit(hierna BRU)*, Handschriftencollectie (HC), Reisjournaal van Rotterdam naar Batavia door N.A. Schrant, inv.nr.34, 78; AStGR A. van Delden aan I.D. Fransen van de Putte, 15 april 1857.

¹³⁷ Dana, *Twee jaar voor de mast*, 25-26.

aanwezigheid van vissers uit Katwijk en Scheveningen bij, die volgens Isaïc geboren stoere zeelui waren en die hij wel kon waarderen.¹³⁸ Hij zou volgens de overlevering zelf ook behoorlijk van wanten hebben geweten en zou door de god vrezende kapitein Poort op de *Anthony* gestraft zijn met slagen vanwege zijn 'godsgruwelijk' vloeken.¹³⁹ Het was deels natuurlijk ook een spel waarbij de zeelieden elkaar geen zwakte mochten laten zien. Een geharde mentaliteit zorgde voor status en het tonen van zwakte was een afgang. In de brieven aan een geliefde werd dan, ook door Isaïc, soms de mogelijkheid te baat genomen om, buiten het zicht van de andere zeelieden, toch stiekem even kwetsbaarheid te tonen. 'Is dat nu die sterke geest, die forsche man zult gij nu zeggen, maar Lucie, ook die kan geknakt worden. Gij waart, gij zijt mijn hoop, mijn leven', schreef Isaïc in 1847 aan boord aan zijn aanstaande bruid Lucie Cornets de Groot, die hij kort daarvoor tussen twee zeereizen door had leren kennen en met wie hij zich graag wilde verloven.¹⁴⁰

Reis naar Batavia

Het vertrek naar de Oost met een koopvaardijfregat had nogal wat voeten in de aarde. Voordat het de Rotterdamse haven *De Boompjes* met saluutschoten verliet, moest in de winterperiode het water ijsvrij zijn en altijd moest de wind uit de goede richting waaien want de vaarwegen waren smal. Na vertrek werd in de regel 's avonds het kanaal van Voorne bereikt. Om de sluisen daar te kunnen passeren, moest het weer nog steeds goed zijn, omdat de Oost-Indiëvaarders er maar net inpasten. Isaïc probeerde zijn aanstaande bruid Lucie te schetsen hoe weinig ruimte er was voor een schip. 'De Rotterdam is zoo groot, lieve Lus, dat uw kleine voetjes aan weerskanten nog niet tusschen het schip en de brug zou kunnen zonder te klemmen.'¹⁴¹ Na het passeren van de sluis trokken paarden een schip door het kanaal van Voorne en na de laatste sluis was de rede van Helvoetsluis, destijds Helvoet genoemd, bereikt. Daar moest vaak dagen gewacht worden, want er moest een goede waterstand en rustig weer zijn om door een stoomsleepboot over het Pampus getrokken te kunnen worden. Dat was een smalle zandplaat die over de hele breedte van het Haringvliet liep.¹⁴² Het was een behoorlijke operatie en als de passage geslaagd was, werd het met een oorlam, jenever verdund met water, gevierd.

Na het Pampus was de Noordzee overigens nog steeds niet bereikt, de kapitein moest opnieuw op goede wind wachten en een passagier op de *Sarah Lydia*, een schip van Van Hoboken, raakte in het voorjaar van 1840 op de rede van Helvoet enigszins vertwijfeld door het trage verloop van de reis. 'Heden is het vier weken, dat wij aan boord zijn, en wij hebben, als 't ware, Rotterdam nog in het gezicht.' Achteraf vond hij dat hij via Amsterdam en het Noordhollands kanaal had moeten gaan. Dat was wel een omweg maar waarschijnlijk toch veel sneller dan via Helvoet.¹⁴³ Uit het bovenstaande wordt duidelijk dat het graven van de Nieuwe Waterweg enkele decennia later bittere noodzaak was, wilde Rotterdam als havenstad in de toekomst meetellen. Het zal geen toeval geweest zijn dat Isaïc als Rotterdams Kamerlid in 1872 zeer betrokken was bij de vorderingen rond de graafwerkzaamheden en dat hij van veel details op de hoogte was. Tussen de twintig en dertig maal was hij door de 'oude' waterweg gevaren en hij wist uit eigen ervaring en frustratie hoe noodzakelijk een nieuwe vaarroute was.¹⁴⁴ Een goede toegang tot de Noordzee hield hem al langer bezig, want in 1870 had hij in de Kamer, middels een interpellatie, aandacht gevraagd voor een betere doorvaartroute naar zee vanuit Dordrecht en Brouwershaven.¹⁴⁵

¹³⁸ HEK 1894-1895, 31 januari 1895, 202.

¹³⁹ Ongedateerde brief uit 1975 van Ds.W.A. Poort aan C. Fasseur.

¹⁴⁰ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan Lucie Cornets de Groot, 11 oktober 1847.

¹⁴¹ Ibidem, 9 september 1848.

¹⁴² BRU HC, inv.nr. 34, 7-8.

¹⁴³ Ibidem, 11.

¹⁴⁴ Mr. W.C. Mees, *Man van de daad. Mr. Marten Mees en de opkomst van Rotterdam* (Rotterdam 1946) 166-167; *Handelingen der Tweede Kamer (hierna HTK)* 1871-1872, 28 november 1871, 390-392.

¹⁴⁵ HTK 1869-1870, 21 februari 1870, 858-859.

Om nog enkele brieven van Lucie en zijn moeder te kunnen ontvangen, hoopte Isaïc in 1847 als eerste stuurman op de *Anthony*, dat de wind nog enige tijd ongunstig zou zijn en dat ze de rede van Helvoet niet zouden kunnen verlaten.¹⁴⁶ Hij was het varen zat en wilde het liefste bij zijn geliefde zijn. Voor andere opvarenden telden natuurlijk andere belangen en de ellende voor onze vertwijfelde passagier op de *Sarah Lydia* was na het verlaten van de rede van Helvoet nog niet over. Eindelijk op de Noordzee ging de wind liggen en besloot de kapitein uit te wijken naar Brouwershaven op Schouwen Duiveland. Veel schepen wachtten daar een gunstige wind af om het Kanaal in te varen. Ook Isaïc kreeg daarmee te maken en in november 1847 schreef hij aan zijn aanstaande schoonmoeder over de veel voorkomende problemen in de Noordzee: 'Na eenige dagen oponthoud door mist zijn wij eindelijk den zesden dezer met een slechte wind in zee gesleept en sedert kruisende in de Noordzee met een groot aantal zeezeilen en alle verdere misères welke u maar al te goed kent.'¹⁴⁷ Ze was bekend met een zeetocht door de Noordzee en het Kanaal met alle bijbehorende problemen, want ze was ook enige malen met haar man naar de Oost gevaren, die in Indië kapitein in het leger en assistent-resident in Buitenzorg en Soerabaya geweest was.¹⁴⁸ De passagiers op de *Sarah Lydia* schikten zich noodgedwongen in hun lot en maakten uitstapjes naar het dorp en Zierikzee, met Rotterdam nog steeds 'in het vizier'.

De schepen voeren na de Noordzee het Kanaal in, waar het behoorlijk kon spoken. Eén van Van Hobokens schepen verging er bijna in een storm in 1825. De zeilen dreigden te scheuren na dagenlange hevige winden. Een schip was dan onbestuurbaar en kon op de klippen slaan. Voor Van Hobokens schip liep het goed af.¹⁴⁹ Geen enkele zeeman die langere tijd voer op Indië ontkwam aan zwaar weer op zee. Als tweede stuurman trotseerde Isaïc van 18 op 19 september 1843 op het fregat *Neerlands Koning* een zware orkaan.

'Den achttienden omstreeks zes uur bespeurden enigszins daaling in den barometer...des acht uur stond de barometer 30.00...opmerkenswaardig dat één grote hond alsmede ééne gans de gehele nacht bij tusschenpozen huilden en schreeuwden en niet tot zwijgen te brengen waren, wij hadden zulks de geheele reis nog niet bespeurd. (...) De eerste twee uren hondenwacht¹⁵⁰, de weersgesteldheid hetzelfde, dik van regen, de barometer steeds dalende...altoos rees er een witte bank in de wind voor ons uit de horizon op, het water begon schuimend en stuivend te zien (...) de koelte [wind, pc] of thans liever de storm hand over hand toenemende, bij 5.30 uur woei de hevigste orkaan die mij mijns inziens denken kan... slechts hij die het ondervonden heeft kan zich zulks voorstellen.'¹⁵¹

Schepen zochten bijna altijd contact met elkaar. Naast elkaar liggend wisselden bemanning en passagiers informatie uit. Het zogenaamde praaïen was toen nog vrijwel de enige manier om te communiceren op zee en daarom voor iedereen aan boord zeer waardevol. Hoe belangrijk zo'n omgang tussen de schepen was, blijkt uit het tegengestelde. De *Sarah Lydia* had een bijna aanvaring gehad met een Engels schip en de Nederlandse kapitein was daar boos over. Toen ze een paar dagen later de Engelsman weer tegen kwamen, nam de gezagvoerder 'wraak' door de vlag te strijken en alle passagiers en bemanningsleden op te roepen hun rug naar het Engelse schip te keren. De Engelse kapitein was laaiend.¹⁵² Dit was natuurlijk een uitzondering, bemanning en passagiers zagen voortdurend uit naar andere schepen om informatie uit Nederland of waar dan ook te verkrijgen. Tevens gaf het praaïen de mogelijkheid om post mee te geven aan een schip richting Nederland.

¹⁴⁶ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan Lucie Cornets de Groot, 2 november 1847.

¹⁴⁷ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan mevrouw Stennekes, 9/10 november 1847.

¹⁴⁸ Johan Hora Cornets de Groot was een directe afstammeling van Hugo de Groot, de schrijver van onder andere de *Mare Liberum*.

¹⁴⁹ Oosterwijk, *Koning van de koopvaart*, 250.

¹⁵⁰ Een hondenwacht was de benaming voor één van de wachtdiensten op een schip en duurde in dit geval van 0.00 uur tot 4.00 uur.

¹⁵¹ NA Collectie Fransen van de Putte, 2.21.061, inv.nr. 3.

¹⁵² BRU HC, inv.nr. 34, 14.

Isaïc had in 1848 door een Duitse soldaat aan boord een portret laten maken en de tekening meegegeven aan een passerende schoener. Zo bleef er nog enigszins voeling met het thuisfront.¹⁵³

Isaïc had als eerste stuurman in zijn hut gezorgd voor een grote boekencollectie, met in 1847 veel literatuur over Napoleon. Het leven van de Franse keizer leek indruk op hem te maken, waarin hij in die tijd geen uitzondering was. Jaren later gebruikte hij veldslagen als bij Esling, Wagram en de Berezina als beeldspraak bij een teleurstelling.¹⁵⁴ Hij las relatief veel, wat zeker niet gangbaar was onder zeelieden, en het was mooi meegenomen als er toevallig een goede gesprekspartner aan boord was. Die keuze was voor Isaïc overigens zeer beperkt. Het was niet de bedoeling dat officieren in hun vrije tijd contact hadden met de manschappen voor de mast, als er al interessante mensen voor hen tussen zaten. Een zekere Broek, waarschijnlijk de tweede stuurman, was blijkbaar één van de weinige mannen met wie hij goed kon praten maar deze had tot groot verdriet van Isaïc de *Anthony* verlaten. 'In hem verlies ik immers de enige vrind die ik hier had, de eenige die mij begreep en met wie ik nog over mijne lieve Lucie kon spreken en nu met niemand als met mijn eigen.'¹⁵⁵

Tot aan de Kaapverdise eilanden, onder andere in de zogenaamde 'krooszee' die door een soort bruine mos gevormd werd en net op deinende heide leek, konden stevige westen- en zuidwestenwinden opnieuw voor de nodige vertraging zorgen. Regelmatig lagen Isaïc en de bemanning drie tot vier weken te wachten op wind 'dien God geven wilde'.¹⁵⁶ Maar vanaf deze eilandengroep voor de West Afrikaanse kust rekende de schipper op de noordoostpassaat. Terwijl Isaïc op goede wind wachtte, kan hij voor de West-Afrikaanse kust op slavenschepen verschrikkelijke taferelen, gezien hebben. Het is niet helemaal duidelijk of hij ze zelf waargenomen heeft of dat hij er alleen over gehoord heeft op Sint Helena van de officieren van de Engelse kruisers van het 'West African Squadron' van de Britse Marine, die achter de schepen met levende lading aan gingen. In 1808 had Engeland de slavenhandel illegaal verklaard en bevrijdde de marine slaven, onderweg naar Amerika, om ze vervolgens naar de vrijhaven Freetown te brengen. De Engelse zeelieden vertelden hem dat ze de slavenschepen achtervolgden, die om weg te kunnen komen, slaven levend en nog geketend overboord wierpen. Deze hoopten zo de Engelse jagers tot stoppen te dwingen om de overlevenden uit het water te halen of door lichter te worden aan de Engelsen te ontsnappen. Het Squadron had overigens een beruchte reputatie binnen de marine door de grote sterfte onder de zeelieden en de bevrijde slaven, de zogenaamde 'recaptives', door malaria en gele koorts. Het was om die reden een straf om bij het bewuste marineonderdeel geplaatst te worden.¹⁵⁷ De verhalen maakten grote indruk en bleven hem zijn leven lang bij.¹⁵⁸

Lagen de slaven naast elkaar vastgeketend in het ruim en was het leven onderdeks een hel, op de Oost-Indiëvaarders was er ruimte voor plezier. Voor Sint Helena bereikt werd, was de evenaar gepasseerd en werden de baren onderworpen aan een soort ontgroening. Het was een ritueel waarin matrozen verkleed als Neptunus en zijn helpers de scheepsjongens en matrozen, die de eerste keer de evenaar passeerden, kaal schoren, hun hoofd hardhandig met teer insmeerden en de baren in een tobbe onder water duwden.¹⁵⁹ In de regel liep dit alles door het enthousiasme van de ervaren matrozen uit de hand. Het zorgde wel voor de broodnodige afwisseling, want zo schreef Frederik 'sJacob aan Isaïc over één van zijn passages: 'de reis' was 'lang en vervelend zooals alle reizen over zee.'¹⁶⁰ Zo raakten de passagiers snel gewend aan de vliegende vissen die op het dek landden. Op de schepen werd door de mannen veel gelezen, gekaart en geschaakt en de vrouwen hielden zich bezig met lezen, handwerken en breien. Er werd veel aangegrepen om het monotone

¹⁵³ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan Lucie Cornets de Groot, 6 maart 1848.

¹⁵⁴ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan Lucie Cornets de Groot, 2 november 1847; I.D. Fransen van de Putte aan J.A.A. Fransen van de Putte, 13 september 1858.

¹⁵⁵ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan Lucie Cornets de Groot, 31 oktober 1847.

¹⁵⁶ HEK 1892-1893, 7 april 1893, 372.

¹⁵⁷ C. Lloyd, *The Navy and the Slave Trade: The suppression of the African slave trade in the nineteenth century* (London 1968) 19, 118.

¹⁵⁸ HEK 1890-1891, 23 februari 1891, 220.

¹⁵⁹ I. van Loon, *Anna's grote reis* (zp/2016) 80,82.

¹⁶⁰ AStGR F. 's Jacob aan I.D. Fransen van de Putte, 15 juli 1853.

leven, zeker voor de passagiers, te doorbreken. Zo werden alle verjaardagen gevierd en ook de verjaardag van de echtgenote van de kapitein was reden voor een feestje. Op de hele vloot van Van Hoboken werd de verjaardag van de vrouw van de reder eind april gevierd. De matrozen ontvingen dan in plaats van een oorlam een halve fles wijn en 's avonds werden vuurpijlen afgeschoten en was de feeststemming compleet.¹⁶¹

Kaap de Goede Hoop moest nog gerond worden. Het Suezkanaal was nog niet gegraven in de tijd dat Isaïc op een koopvaardijfregat voer en ook de 'overlandroute' via Aden en Alexandrië was nog geen optie. Vaak werd op het eiland Sint Helena en in Kaapstad een stop ingelast om te bunkeren en hadden de passagiers en de manschappen even vaste grond onder de voeten. Het rondreizen van de Kaap was niet alleen een welkome afwisseling op de maandenlange reis, ook was het om een andere reden een ijkpunt, want langzaam kon over de aankomst te Batavia gepraat worden. Met de nadruk op langzaam, want meestal duurde het nog een maand voordat land in zicht kwam. Dan was Java's Westhoek bereikt.¹⁶² Voor baren op de Oost-Indiëvaarders waren in de regel het Prinseneiland en de geduchte klippen Monnik en Meeuwenstein de eerste beelden van Nederlands-Indië. Anjer was het eerste stadje dat ze zagen. Het witte kasteel kon ze dan niet ontgaan, alleen al vanwege de Nederlandse vlag die er wapperde.¹⁶³ Bemanning en passagiers hadden daar ook hun eerste contact met de lokale bevolking. De Indische postbode kwam aan boord met brieven. En in zijn kielzog plaatselijke bewoners met handelswaar.¹⁶⁴

Als de schepen Anjer voorbij waren, was het einddoel bijna bereikt en konden saluutschoten op de rede van Batavia gelost worden. Toen Isaïc de eerste keer aan land ging in Batavia overnachtte hij in het marine-hotel¹⁶⁵, een typisch koloniaal wit stenen gebouw met een zuilengalerij ervoor. Maar wie denkt dat hij veel van Java heeft gezien in zijn tijd als zeeman, heeft het mis. Ook toen was tijd geld. De passagiers gingen van boord en snel werd langs de kusten van Java retourlading ingenomen. Zo vertrok Isaïc op de *Anthony* op 6 maart 1848 vanuit Batavia naar Tegal om daar suiker te laden.¹⁶⁶ Schepen voeren vaak meer dan 30 dagen rond Java om goederen voor de terugreis in te nemen.¹⁶⁷ De bemanning bleef aan boord om de steeds terugkerende herstel- en onderhoudswerkzaamheden uit te voeren, zoals het smeren van de masten en het repareren van de zeilen en andere gebreken.¹⁶⁸ Schepen en hun bemanningen, dus ook Isaïc, bleven niet langer in de Oost dan nodig was.

Op Isaïc's carrière op zee was niets aan te merken, want in 1847, hij was toen pas 25 jaar oud, was hij al eerste stuurman en één trede verwijderd van de positie van gezagvoerder van een Oost-Indiëvaarder. Eén van de kapiteins onder wie hij voer, vond hem een 'levendige knaap'.¹⁶⁹ Dat hij energie bezat, had hij al bewezen op het marine-instituut. En uit zijn voorspoedige loopbaan aan boord van Van Hoboken's schepen bleek zijn ambitie. Hij bewees al op redelijk jonge leeftijd leiding te kunnen geven. Maar ook in ander opzicht had hij aspiraties. Hij wilde een modern stuurman zijn, hetgeen zich uitte in zijn drang om zijn wetenschappelijke kennis, onder andere opgedaan in Medemblik, uit te wisselen met Pilaar. Isaïc was in dit opzicht zijn tijd ver vooruit, want er bevonden zich veel stuurlieden aan boord van de schepen, die als jongeling van tien tot twaalf jaar de stuurmanskunst geleerd hadden van een 'meester'. Dat was dan de kapitein onder wie ze voeren. Veel van deze jongens hadden beperkt lager onderwijs genoten en leerden al doende navigeren en

¹⁶¹ BRU HC, inv.nr.34, 31.

¹⁶² BRU HC, inv.nr.34, 49

¹⁶³ Dieperink, *Tien maanden op zee*, 7.

¹⁶⁴ Ibidem, 8-9.

¹⁶⁵ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan J.H. Fransen van de Putte, 30 september 1881.

¹⁶⁶ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan Lucie Cornets de Groot, 6 maart 1848.

¹⁶⁷ J.R. Bruijn en E.S. Van Eyck van Heslinga, *Maarten Schaap, een Katwijker ter koopvaardij (1782-1870): een biografie en een dagboek* (Amsterdam 1988) 132-133.

¹⁶⁸ NA Collectie Lorentz, 2.21.183.51, inv.nr.75, Journaal van het koopvaardijship "De Vlieg" bijgehouden door gezagvoerder Lorentz over de periode sept 1848-apr 1850, 26 april 1849, 3 mei 1849.

¹⁶⁹ AStGR J. Fransen van de Putte aan I.D. Fransen van de Putte, 26/27 december 1862.

zeilen.¹⁷⁰ De overheid probeerde begin negentiende eeuw wel eisen te stellen, maar zonder noemenswaardig succes. Rederijen bleven stuurlieden aannemen die geen enkel getuigschrift hadden.¹⁷¹ Isaïc nam dus een uitzonderlijke positie in en zijn wetenschappelijke interesse in en kennis van het zeemanschap had hij niet van een vreemde. Zijn oud-docent Pilaar verdiepte samen met de vooraanstaande professor Kaiser het vak van stuurman. Door het werk van Kaiser veranderde de relatie 'tussen wetenschap en stuurmanskunst in die zin dat Kaiser aan zeelieden een hoog kennisideaal op het gebied van de navigatie probeerde op te leggen'.¹⁷² In 1849 vroeg de minister van Koloniën en Marine, E.B. van den Bosch (1789-1851) hem om de astronomische plaats te bepalen van Nederlands-Indië. Dit verzoek sloot aan bij zijn visie op het vak sterrenkunde. Hij vond dat zijn tak van wetenschap dienstbaar moest zijn aan de praktijk en 'het lag voor de hand dat dit in de voornaamste plaats kon geschieden door invloed uit te oefenen en op het zeevaartkundig onderwijs en op de hulpmiddelen waarvan de Marine zich bediende'.¹⁷³ In hun correspondentie wisselden Pilaar en Isaïc werd dan ook vakinhoudelijke kennis uit, bijvoorbeeld rond de barometer. Isaïc legde allerhande wetenschappelijke problemen voor aan zijn oud-leraren. Kaiser en Pilaar waren onder de indruk van zijn intellect en zijn sterke karakter. In een brief van Pilaar uit 1847 blijkt dan ook de waardering van beide maritieme wetenschappers voor de jonge zeeman. 'Te Leiden, bij Professor Kaiser gelogeed, vernam ik uit de Courant, uw binnenvallen, Professor Kaiser was van meening dat wij u spoedig zouden zien, welligt nog gedurende mijn verblijf aldaar'.¹⁷⁴ Kort voor zijn sterfbed sprak Kaiser nog zijn respect voor hem uit. Een waardering die hij al zei te hebben gehad toen Isaïc nog jong was.¹⁷⁵ Pilaar verzocht hem 'anoniem zo gij in uwer kring gelegenheid hebt, kapitein en stuurlieden met mijne denkwijze bekend te maken.' Pilaar hoopte dus via Isaïc zijn nautische denkbeelden bij de bemanningen in de koopvaardij ingang te doen laten vinden.¹⁷⁶ Zo veel bijval van deze twee gerenommeerde wetenschappers moet de jonge stuurman veel zelfvertrouwen gegeven en met trots vervuld hebben.

Engagement met Lucie

Pilaar stierf op 16 oktober 1849 maar had voor zijn tijdschrift, ook als hij was blijven leven, geen beroep meer kunnen doen op Isaïc, want deze besloot in dat jaar een punt te zetten achter zijn zeemanscarrière. Hij kreeg van Pieter Vis een positief getuigschrift, maar hij werd vrijwel gelijktijdig gehinderd in zijn ambitie gezagvoerder te worden op één van Van Hobokens schepen. Andere eerste stuurlieden genoten, door hun staat van dienst, de voorkeur van de reder.¹⁷⁷ Hij nam overigens ontslag op het moment dat Van Hoboken steeds minder passagiers kon werven omdat de reder geen hulpstoom op zijn fregatten had laten bouwen. Bijna alle passagiers kozen voor de mailboten met stoom van andere rederijen die beduidend sneller waren. Ook Isaïc had jaren later voorkeur voor de laatste, want de zeilschepen werden er naar zijn idee bepaald niet beter op.¹⁷⁸

¹⁷⁰ Oderwald, *Het Nederlandsche zeilschip*, 299.

¹⁷¹ J.C.M. Warnsick, *De kweekschool voor de zeevaart en de stuurmanskunst 1785-1935* (z.p. 1935) 262.

¹⁷² W.F.J. Mörz Bruyns, *Konst der stuurlieden. Stuurmanskunst en maritieme cartografie in acht portretten 1540-2000* (Zutphen 2001) 28-30.

¹⁷³ Dr. J. de Jong, 'Frederik Kaiser', *Mannen van beteekenis in onze dagen. Levensschetsen en portretten bijeengebracht door N.C. Balsem*, deel VII (Haarlem 1876) 161-165. Zie ook: J.C. Oudemans, 'Levensschets van Frederik Kaiser', *Jaarboek van de koninklijke akademie van wetenschappen gevestigd te Amsterdam* (Amsterdam 1875); Mrs. M Taylor, *Maantafels* (Dordrecht 1839); F. Kaiser, 'Herleiding der maans afstanden', *De Gids* (1840) 597.

¹⁷⁴ NA Collectie Fransen van de Putte, 2.21.061, inv.nr.7, J.C. Pilaar aan I.D. Fransen van de Putte.

¹⁷⁵ Ibidem, inv.nr.87, F. Kaiser aan I.D. Fransen van de Putte, 7 juni 1872.

¹⁷⁶ Ibidem, inv.nr.7, J.C. Pilaar aan I.D. Fransen van de Putte.

¹⁷⁷ Ibidem, inv.nr.2, Getuigschriften over de eerste stuurman I.D. Fransen van de Putte, 1848.

¹⁷⁸ Dr.E.C. Goddée Molsbergen, *Gedenkboek Reynst & Vinju 1836-1936* (Batavia 1935) 32; AStGR I.D. Fransen van de Putte aan J.A.A. Fransen van de Putte, 21 juni 1877.

Zoals veel zeelieden had ook Isaïc nog een veel betere reden om aan land te gaan dan slechte economische vooruitzichten voor zijn werkgever of het mislopen van de positie van gezagvoerder op een fregat van Van Hoboken. De financiële vooruitzichten aan de wal waren in de regel veel beter, zeker in de 'suiker' op Java, waar hij in 1849 meteen in terecht zou komen. Maar bovenal Lucie Cornets de Groot was de reden dat Isaïc met steeds meer tegenzin aanmonsterde voor zeereizen naar de Oost. In alle brieven uit die eerste periode van verliefdheid schreef hij hoe zeer hij 'zijn poesje' miste als hij op zee was. 'Ik kreeg ook onze sympathische kwaalhartklopping (...) en 's nachts op de wacht behoef ik slechts mijne oogen dicht te doen en uwe beeltenis mijn kleintje voor de geest te roepen.'¹⁷⁹ Het kostte Isaïc steeds meer moeite om nog naar zee te gaan en maandenlang van zijn geliefde Lucie gescheiden te zijn. De weerzin tegen het zeemansleven nam dergelijke proporties aan dat hij er zelfs een 'verschrikkelijke hekel' aan had gekregen en die volgens zijn eigen woorden ook nog eens 'dagelijksch in zoo grote mate toeneemt.'¹⁸⁰ Hij miste haar enorm. Ze werd bedolven onder de liefkozingen en hij verzekerde haar, 'zelfs in gedachten ben ik u nog niet ontrouw geweest.'¹⁸¹ Hij wilde geen enkele boodschap van haar missen. Als het weer het niet toeliet uit te varen dan was hij daar blij om, zoals in Helvoet toen hij nog een brief van haar verwachtte. In dit verlangen naar berichten van Lucie bleek ook zijn hunkeren naar warmte en de angst om de verworven genegenheid te verliezen. Begin 1848 ontving hij geen post van zijn grote liefde. Het maakte hem doodongelukkig en gespannen. En elke oneffenheid tussen hem en haar moest zo snel mogelijk weggepoetst worden. Isaïc toonde zich in die periode zeer kwetsbaar.¹⁸²

Lucie was de dochter van de in 1831 overleden legerofficier Johan Hora Cornets de Groot. Ook had ze een machtige oom in de persoon van Jhr J.P. Cornets de Groot van Kraayenburg (1808-1878) die in 1847 lid werd van de invloedrijke Raad van Indië in Batavia.¹⁸³ Tussen Isaïc en Lucie was de zaak al beklonken, ze wilden zich verloven en trouwen, maar de ouders hadden daar nog andere ideeën over. Hoe, waar en wanneer ze elkaar precies hebben leren kennen is niet bekend, maar het zal niet lang voor 1847 geweest zijn, want toen had Isaïc nog geen toestemming van Brigitta Borwater, de moeder van Lucie, om contact met haar te hebben. Voor hem was het, door zijn zeemansbestaan, moeilijk om haar heimelijk te zien om, zoals dat in Goes heette, 'zaturdagavond te houden'.¹⁸⁴ Het is goed mogelijk dat Lucie en Isaïc elkaar hebben ontmoet op een feest of bal in huiselijke kring, zoals dat bij de meeste jongelieden in die tijd gebeurde. Lucie woonde in Delft en Isaïc verbleef gedurende zijn enkele maanden durende verlof van zee veel op het buitengoed van de familie Leembruggen in Voorschoten, een oude vriend van zijn vader.¹⁸⁵ Relatief dicht bij elkaar dus. Dat betekende overigens niet dat ze vrij met elkaar konden omgaan. Verkering was voor jonge geliefden aan strikte voorwaarden gebonden, de eer van het meisje mocht niet bezoedeld worden. Samen zijn kon alleen maar onder begeleiding van Lucies moeder, 'hoe gelukkig zat ik daar beneden op de canapé tusschen u beide in. Die avond zal ik op mijne lange nachten nog dikwijls over mijmeren.'¹⁸⁶

Lucie en Isaïc correspondeerden wel, maar dan stiekem en via tussenpersonen. Lucies moeder eiste dat Isaïc eerst een betrekking aan land zocht voordat ze haar fiat gaf aan een verloving. Verliefdheid en een representatief voorkomen waren mooi meegenomen in een relatie, maar in de gegoede burgerij moest de dochter met een man trouwen met voldoende inkomen voor

¹⁷⁹ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan Lucie Cornets de Groot, 7 november 1847.

Zijn necroloog en vriend Pierson schreef dat Isaïc de zee vaarwel gezegd had uit liefde voor Lucie. De correspondentie tussen beide bevestigt dit.

Pierson, *Levensberichten*, 23.

¹⁸⁰ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan Lucie Cornets de Groot, zp/zd, 9 oktober 1848.

¹⁸¹ Ibidem, 6 maart 1848.

¹⁸² Ibidem, 4 januari, 10 en 13 februari 1849.

¹⁸³ De Raad van Indië was het adviesorgaan van de Indische regering en had ook als taak een eventuele despotische gouverneur generaal in toom te houden.

¹⁸⁴ Mr. J. Scheltema, *Volksgebruiken der Nederlanders bij het vrijen en trouwen* (Utrecht 1832) 71.

¹⁸⁵ Pekelharing, *Mannen en vrouwen van beteekenis*, 357.

¹⁸⁶ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan Lucie Cornets de Groot, 31 oktober 1847.

een huishouden met één of meer dienstboden. De gage van een eerste stuurman of een gezagvoerder voldeed voor Lucies moeder duidelijk niet.¹⁸⁷ Een baan aan de wal vinden, bleek echter makkelijker gezegd dan gedaan en Isaïc vroeg haar dan ook enig geduld te oefenen:

‘Maar iets te hebben dat niet te precair is en fatsoenlijk bestaan geeft is minder makkelijk. Wij hopen en vertrouwen echter dat zulks ook wel gelukken zal. Hoeveele andere met minder resources en connecties is het niet gelukt en geeft ons slechts de permissie om zamen vrij om te gaan en te correspondeeren dan beloof ik u ik zal niet eerder van trouwen spreken voor u zelve mijn bestaan voor solide genoeg erkent.’¹⁸⁸

Zelf zag Isaïc vooral in Indië kansen. De reizen naar de Oost kregen vanaf 1847 daarom een andere dimensie en stonden niet meer in het teken van een carrière op zee maar dienden als mogelijkheid om op Java een betrekking te vinden. Vader Jan was er niet blij mee en zag deze koerswending bij zijn zoon met lede ogen aan. Isaïc voelde de bui al hangen.

‘Was ik nu ook met mijn engagement voor den dag gekomen, niets natuurlijker als dat hij u mijn liefste als de oorzaak mijner wispelturigheid (zoo als hij het noemt) zou beschouwen en hoe zeker dat ik ben dat hij u kennende zeer van u zou houden, even later zou hij a priori niet tegen uw persoon maar tegen elk ander, met wie ik mij zou verhouden, wezen.’¹⁸⁹

Vader Jan veroordeelde zijn vertrek van zee, zeker als het om de liefde gebeurde. Sinds Isaäcs gedwongen vertrek uit Medemblik was de verhouding tussen vader en zoon er niet beter op geworden en het zeemanschap vaarwel zeggen, zou de relatie nog meer op scherp zetten. Met zijn moeder Digna Johanna Luteijn was de verhouding daarentegen erg warm. Een jaar voor haar dood in 1849 beklagde ze zich per brief bij Isaïc, die op dat moment eerste stuurman op de *Rotterdam* was, dat ze voor haar verjaardag geen brief van hem gekregen had.¹⁹⁰ Digna miste haar zoon, want gedurende de tien jaar die hij op en neer voer tussen Rotterdam en Batavia was hij ruim negen maanden per jaar op zee. Gedurende de drie maanden die hij in Nederland was, verbleef hij ook steeds nog eens geruime tijd op het buitengoed van Van Leembruggen. Zijn moeder was in de periode dat hij Lucie leerde kennen, vanwege psychische problemen opgenomen in een kliniek in Utrecht en dat maakte de zaak voor hem niet eenvoudiger. De situatie riep schuldgevoelens op, want hij worstelde in die periode met zijn liefde voor Lucie en medeleven met zijn moeder.

‘Ja, lieve beste, geen dag gaat er om dat ik niet aan u denk en dan droom ik en dweep ik met dag gelukkige wederzien. Ja Lucie, diegene die ik naast u het liefst had is diep diep ongelukkig, je weet niet hoeveel ik daaronder lijd en ge moest haar eens gekend hebben, veel hadt ge van die lieve hartelijke vrouw gehouden.’¹⁹¹

Isaïc maakte zich terecht zorgen over de geestelijke toestand van zijn moeder. Ze was ongelukkig in de inrichting waar ze het gevoel had onophoudelijk aan beledigingen bloot te staan. Het leven was haar door haar karakter al nooit heel makkelijk afgegaan. In haar jeugd kroop ze niet of nauwelijks uit haar schulp en terugkijkend zag ze een ‘allerliefst zonneloos meisje, de zedigheid personifiërend’. Op de kinderbals danste ze daarom bijvoorbeeld bijna nooit. En ook als volwassene drong ze zich niet op de voorgrond en ging ze problemen zo veel mogelijk uit de weg. Isaäcs moeder was daarom makkelijk in de omgang. Ze omschreef zichzelf als een allemansvriend die bij de meeste mensen een

¹⁸⁷ Stokvis, *Het intieme burgerleven*, 126.

¹⁸⁸ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan Mevrouw Stennekes, 9/10 november 1847.

¹⁸⁹ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan Lucie Cornets de Groot, 8 november 1847.

¹⁹⁰ NA Collectie Fransen van de Putte, 2.21.061, inv.nr.5, Digna Fransen van de Putte-Luteijn aan I.D. Fransen van de Putte, 27 oktober 1848.

¹⁹¹ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan Lucie Cornets de Groot, 6 maart 1848.

potje kon breken. Het voorkwam in ieder geval confrontaties met anderen.¹⁹² Dignas coöperatieve karakter zat haar zelf in de weg maar gaf Isaäc een prettig gevoel als hij thuis was. Ze overleed op 52-jarige leeftijd in 1849.

Veel later voltrok zich een ander, wat kleiner, familiedrama. Broer Jan in Goes was geschokt over het hertrouwen van hun vader in 1857. Hoewel het niet ongewoon was dat een weduwnaar opnieuw in de echt trad, want vrouwen stierven vaak al in het kraambed, vonden zijn kinderen hem misschien te veel op leeftijd. 'De oude heer', destijds de gangbare benaming voor een vader¹⁹³, was inmiddels 59 jaar oud.¹⁹⁴ Het is ook goed mogelijk dat het voorgenomen huwelijk niet voldeed aan het toen geldende principe van sociale gelijkwaardigheid.¹⁹⁵ Anne Engelbert van Bevervoorde (1802-1873) was gescheiden en na de dood van Isaäcs moeder negen jaar de huishoudster geweest. Waar het probleem nu precies zat, wordt niet duidelijk. De oudste zoon Jan zag het prestige van de familie verdwijnen doordat het huwelijk door twee predikanten voltrokken werd.¹⁹⁶ Vader Jan was Nederlands Hervormd en Anne bezocht de Waalse kerk. Beiden waren dus hervormd en dat kon geen schande brengen bij een huwelijk. Misschien dachten de zonen dat het de tweede vrouw van vader Jan om het geld te doen was, want hij was niet onbemiddeld. Jan wilde wel getuige zijn maar niet deelnemen aan het diner. Dat gaf scènes en het huwelijk werd in stilte en in besloten kring gevierd.¹⁹⁷

Jan sprak tegenover zijn vader zijn ongenoegen uit over het voorgenomen huwelijk en zei dat zijn nieuwe vrouw nooit de herinnering aan zijn moeder zou kunnen wegnemen.¹⁹⁸ Het is echter de vraag of Isaäc zich erg betrokken heeft gevoeld bij de discussie rond het tweede huwelijk van zijn vader. Vanuit de heersende conventies misschien wel, maar niet gevoelsmatig. Het contact met zijn vader was niet goed. In de periode dat Isaäcs moeder opgenomen was in Utrecht, draaide hij er tegenover Lucie niet omheen: 'wie is er nog tehuis, alleen mijn vader, ik regretteer het dan ook niet zoo als vroeger om te huis te zijn. De moederlijke oppassing vind ik er niet meer en of ik hier door vrienden voor geld bediend wordt of daar is hetzelfde.'¹⁹⁹ In zijn relatie met zijn vader leek hij onverschillig. Hij was eerder blij hem niet te hoeven zien, terwijl hij de omgang met zijn moeder echt miste.

Een slechte vader zoonrelatie die met zijn voorgenomen vertrek van zee opnieuw een fikse deuk opliep.

'Ik laat u vrij, maar help u niet en zonder geld kon ik het immers niet doen. Hij voerde vele redenen aan, als het brouilleren met Hoboken; hoe ik zoo ineens zo'n afkeer van 't varen had dat vroeger mijn ambitie was (...) hij heeft mij beloofd in dit jaar mee te werken om mij in eene zaak in Oost Indië te krijgen, zoo ik na deze volbragte reize in mijn plan volhard dat hij erover met Hoboken zou raadplegen.'²⁰⁰

Misschien voelde vader Jan zich te kijk staan tegenover Van Hoboken, met wie hij sinds de aanmonstering van Isaäc op de *Drie Maria's* in 1838 zakelijke contacten had.²⁰¹ De reder zou te horen krijgen dat de eerste stuurman Van de Putte, die alle kansen bij Van Hoboken gekregen had, wat anders wilde. Zijn vader vond Isaäc waarschijnlijk instabiel en wispelturig. De relatie van vader Jan met schoondochter Lucie ging overigens met de nodige spanningen gepaard. Vader zag zijn zoon, en

¹⁹² AStGR D.J. Fransen van de Putte-Luteijn aan I.D. Fransen van de Putte, 4 februari 1849.

¹⁹³ De Nijs, *In veilige haven*, 134.

¹⁹⁴ Ibidem, 115.

¹⁹⁵ Stokvis, *Het intieme burgerleven*, 127.

¹⁹⁶ NA Collectie Fransen van de Putte, 2.21.061, inv.nr.6, J.A.A. Fransen van de Putte aan I.D. Fransen van de Putte, 14 april 1857.

¹⁹⁷ Idema, 'Van de Putte op Java', 298.

¹⁹⁸ Ibidem.

¹⁹⁹ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan Lucie Cornets de Groot, 11 februari 1848.

²⁰⁰ Ibidem, 8 november 1847.

²⁰¹ Oosterwijk, *Koning van de koopvaart*, 235.

nu voor een vrouw, voor de tweede keer een mooie carrière op zee verknoeien. Het heeft mogelijk bijgedragen aan de blijvend negatieve houding tegenover beiden. Isaïc stelde zijn vader dus teleur maar voldeed wel aan de wens van zijn aanstaande schoonmoeder toen hij in 1849 een betrekking als suikerondernemer op Java aanvaardde. Er lagen voor hem nieuwe kansen in het verschiet en hij zou ze met beide handen grijpen.

Welke invloed had het leven op het marine-instituut en aan boord van de Oost-Indiëvaarders op zijn karakter gehad? Met het verlaten van het ouderlijk huis in 1833 had Isaïc zijn veilige omgeving voorgoed verlaten. Zonder de moederlijke warmte stond hij er alleen voor en zeker op het marine-instituut, waar het leven ruig was en een adelborst zich fysiek en verbaal moest verweren, om zich staande te kunnen houden. Niet iedereen lukte dat. Wel Isaïc, hij zou bij de besten gaan behoren in deze discipline. Een paar jaar later op de Oost-Indiëvaarders bleek het leven zelfs nog veel harder te zijn. Een zeeman, en zeker een officier, mocht geen zwakte tonen aan boord wat bij velen van hen leidde tot gespeelde mannelijkheid, zoals Isaïc ook ruiterlijk toegaf aan Lucie.

Zijn carrièrestart was moeizaam door zijn eigen toedoen, hoewel het incident paste in de algehele sfeer van de opleiding. De verwijdering van het marine-instituut viel hem zwaar en de daarop volgende sociale daling tot scheepsjongen paste niet bij zijn gegoede burgerlijke achtergrond. Hij maakte, ondanks de verwijdering, veel indruk op de gezaghebbende Pilaar. Door de gebeurtenissen op oudejaarsdag heeft hij de 'onderkant' van de samenleving van dichtbij ervaren. Hij moest op de Oost-Indiëvaarders met mannen van allerlei pluimage samenwerken. Het leverde hem grote sociale vaardigheden op die hij meteen in Java als administrateur op een suikeronderneming kon inzetten. De effecten hiervan zouden zich nog gaan manifesteren in zijn politieke loopbaan.